

УДК 069.8(093)"2023":355.1–953.18(477)"1941/1945"

© *Тетяна ПШЕНИЧНА*

АНАЛІЗ ПОШУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ ВІЙНИ, ПРОВЕДЕНОЇ НА ЗАПИТИ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ УКРАЇНСЬКИХ КОМБАТАНТІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА 2023 р.

Узагальнено результати пошуково-дослідницької діяльності з установлення доль загиблих військовослужбовців – учасників Другої світової війни – та з виявлення документів про їхню загибель за 2023 р. Проаналізовано відповідну роботу науковців Музею, виокремлено питання про необхідність такої діяльності для сучасного суспільства. Розглянуто напрями й методи пошукової роботи, що застосовуються під час дослідження долі загиблих воїнів та виявлення документів про їхню загибель, а також у межах програми гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить Музей.

Ключові слова: історична пам'ять, лист-запит, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Другий рік широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну та десятий рік ганебної війни рашистів проти незалежної української держави – так можна охарактеризувати 2023 р. Самовіддана боротьба українців за власну свободу, яка триває всупереч багатьом прогнозам щодо швидкої поразки ЗСУ під натиском «великої» Росії, вкотре доводить, що українці не лише цінують і захищають своє право на самовизначення, а й мають силу та досвід для проведення переможних бойових дій.

78 років відділяють сучасних українців від дати перемоги над нацистами у Другій світовій війні. Здавалося, ніби час і виклики сьогодення закривають назавжди питання пошуку інформації про долі військовослужбовців минулої війни. Проте листи, які надходять до Музею, засвідчують інше: попри значне зменшення кількості запитів, поставлені в них запитання лишаються ті самі. Також упадає в око, що вік запитувачів став набагато «молодшим», крім того, багато хто з адресантів одягнув військову форму ЗСУ...

Можемо впевнено констатувати, що новий етап боротьби за незалежність не перекреслить бажання численних нащадків воїнів Другої світової одержати

інформацію про долі своїх дідів і дальших предків. У одному з листів читаємо: «...мені дуже цікаво дізнатися про участь прадіда у ДСВ. На жаль, я не застав його за життя і мені не було кому про нього розповісти, але мені дуже цікаво знати історію свого роду, адже я сам військовий і захищаю Україну з 2014 року на фронті» [1].

Відсунувши на другий план висвітлення подій і жахів Другої світової, сучасна російсько-українська війна акцентувала на розумінні важливості збереження пам'яті про кожного українського воїна, який віддав своє життя в боротьбі з ворогом чи то в 1941–1945 рр., чи то у 2014–2023 рр., а також загострила бажання боротьби зі статусом «зник безвісти», який веде до забуття.

Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Музей, або Меморіальний комплекс) стоїть на позиціях збереження пам'яті про події війни, а також про безпосередніх учасників – воїнів як Другої світової (1939–1945 рр.), так і сучасної російсько-української війни, які загинули, померли від ран чи зникли безвісти.

Затребуваним напрямом дослідницької роботи наукових співробітників є відновлення знань про долі військовослужбовців 1939–1945 рр. та встановлення місць поховання воїнів, загиблих або зниклих безвісти в той період. Пошукова робота проводиться на запити, які надходять до Музею, а також на підставі переданих у Меморіальний комплекс матеріалів Документального фонду з обліку людських військових утрат, що стосуються загиблих.

Від 2007 р. на адресу Меморіального комплексу надійшли 14 453 такі листи-запити. Аналіз науково-дослідної роботи за цим напрямом проводився щороку (за винятком 2022 р.), починаючи із 2011 р. [2; 3; 4]. Мета пропонованої статті – дослідити й систематизувати результати пошукової діяльності з установами доль загиблих військовослужбовців та пошуку місця вічного спочинку полеглих.

У розвідці проаналізовану пошукову роботу науковців класифіковано за такими критеріями – кількісними та якісними: за видами й авторством запитів, за шляхами надходження листів, а також за тематикою запитань у зверненнях.

Окрему увагу приділено напрямам та методам пошукової роботи, які застосовуються під час дослідження, а також програмі гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить Музей.

1. Загальна характеристика запитів

Упродовж 2023 р. до Меморіального комплексу надійшла найменша за 17 років кількість звернень – 199.

Серед загального обсягу традиційно виокремлюються генеалогічні, тематичні, соціально-правові та непрофільні запити. На відміну від попередніх років, група генеалогічних запитів стала найбільшою, а соціально-правових – найменшою.

Незначну кількість кореспонденції становлять звернення із запитаннями, які не відповідають профілю науково-дослідних відділів Меморіального комплексу. Такі листи зараховуються до непрофільних запитів. У відповідях на них співробітники Меморіалу рекомендують звернутися до відповідних установ.

Запити, що надійшли до Музею в 2023 р., можна також класифікувати за адресантами: від фізичних осіб (родичі, краєзнавці, пошуковці); від юридичних осіб, або ж «службові запити» (державні інституції, пошукові організації тощо).

За категорією «службові запити» цього року виокремлено листи від Державного інституту Пілецького (Польща), Посольства Республіки Казахстан в Україні, районного територіального центру комплектування та соціальної підтримки (РТЦК та СП), адміністрації селищної ради тощо. Зі зрозумілих причин – через широкомасштабну війну в країні – звичні в минулому запити від Міністерства оборони України, Міністерства регіональної політики України, судових органів різних рівнів, Управління Пенсійного фонду України й Управління праці та соціального захисту населення України цього року не надходили.

Способи надходження запитів до пошуковців Музею війни також залишаються традиційними: поштові листи, електронна пошта або ж анкета, яку запитувач заповнює безпосередньо в Музеї. Реалії бойових дій в Україні та розвиток Інтернет-комунікацій змінили й ці показники. У 2023 р. найбільша кількість звернень – 77 – надійшла електронною поштою, поштовими листами – 71, заповнено анкет – 41, телефоном – 10.

У Таблиці 4 систематизовано запити за країною проживання адресантів. Порівняно з минулими роками помітно зростає кількість звернень без зазначення країни відправника. Це пояснюється тим, що більшість кореспонденції надійшла на електронну пошту, де у зворотній адресі такі дані не вказують. Виняток становлять листи, автори яких цілеспрямовано зазначають свою адресу [5].

2. Кількісний аналіз запитів

У Таблиці 1 подано загальний та окремі, за роками (періодами), показники кількості запитів про пошук, що надійшли на адресу Музею впродовж 17 років. Поступове зменшення обсягу листів від 2017 р. й найменша чисельність такої кореспонденції в цьому році, що відразу впадає в око, можливо, є своєрідним індикатором загального ставлення суспільства до питань історичної пам'яті стосовно подій Другої світової війни загалом і родинної пам'яті зокрема. Утім, не варто стверджувати, що ця тема перестала бути актуальною, адже різке зменшення кількості запитувачів про учасників Другої світової пояснюється кардинальними змінами в житті суспільства й підкреслює пріоритетність на цьому етапі інших надважливих для українців чинників: пере-

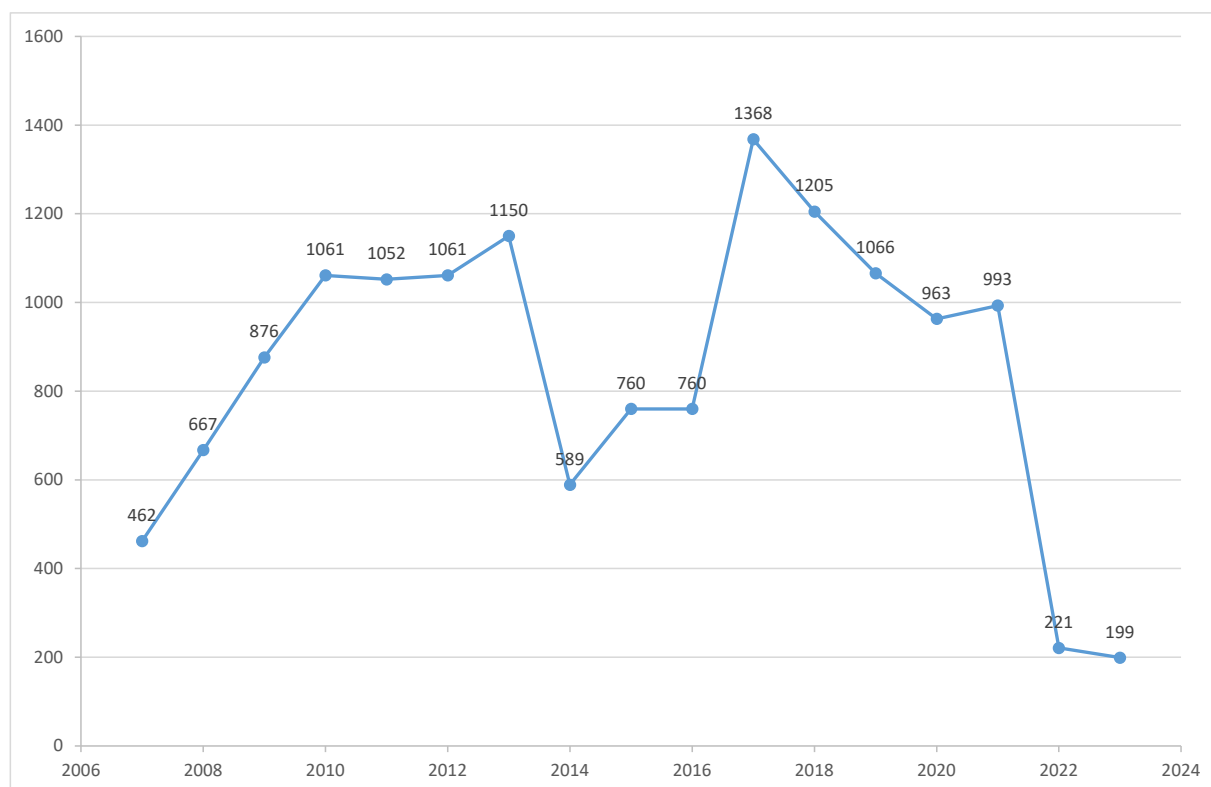
дусім виживання в умовах кривавої війни, розв'язаної Росією, та визволення власних територій.

Таблиця 1.

Кількість запитів										
2007–2009 рр.	2010–2013 рр.	2014–2016 рр.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	Загалом
2005	4324	2109	1368	1205	1066	963	993	221	199	14 453

Крива на Графіку зміни кількості запитів за 2007–2023 рр. чітко відображає, з одного боку, суспільно-політичні та пов'язані з ними воєнні події, що відбувалися й тривають на теренах України, а з іншого – певну сталість зацікавлення громадян та окремих організацій у відновленні імен і встановленні доль військово-вслужбовців, загиблих і зниклих безвісти під час Другої світової війни. Періоди початку окупації рашистською імперією Кримського півострова, частин Донецької та Луганської областей (2014 р.) і широкомасштабного вторгнення російської армії на територію України (2022 р.) цілком природно стали точками різкого зниження зацікавленості минувшиною, зокрема сімейною історією, але не знищили повністю необхідність збереження й відновлення інформації про давно померлих родичів (див. Графік...).

Графік зміни кількості запитів за 2007–2023 рр.

2.1. Основний зміст запитів

Звернення до Музею тематично можна об'єднати за такими напрямками: пошук місця загибелі або поховання військовослужбовця; підтвердження факту його участі у війні; дослідження бойового шляху полеглого або його військової частини; перевірка інформації (особових даних) щодо учасників війни (як військових, так і цивільних) тощо.

На цей час важко однозначно встановити, яка група запитів переважає – генеалогічна чи тематична, – бо вони перетинаються. Та оскільки в більшості тематичних звернень зазначено однакову мету, як-от «для сімейного архіву» або «для збереження інформації для нащадків», такі запити теж можна зарахувати до групи листів, що стосуються генеалогії.

Група запитів соціально-правового характеру, яка в минулі роки була чи не найбільшою за обсягом, зазвичай складається з листів, у яких порушено питання соціального захисту громадян, отримання певних пільг відповідно до законодавства України та інших держав. Насамперед такі листи надходили з управлінь Пенсійного фонду та соціального захисту громадян, від юридичних організацій, а також від колишніх військкоматів (нині – ТЦК та СП). У 2023 р. до Музею надійшов лише один запит соціально-правового напрямку.

Таблиця 2.

Зміст запиту	Кількість	Відсоток
Генеалогічна група	33	16,6
Тематична група:		
Пошук місця поховання загиблого	44	22,1
Надання будь-якої інформації про воїна	47	23,6
З'ясування долі та бойового шляху бійця	20	10,1
Пошук родичів загиблого	4	2
Ідентифікація знайдених пошуковцями останків	1	0,5
Пошук інформації про цивільних – учасників ДСВ	21	10,6
Надання інформації про історію населеного пункту під час ДСВ	3	1,5
Надання інформації про учасників ДСВ, які повернулися з війни живими	14	7
Інші питання	7	3,5
Соціально-правова група	1	0,5
Непрофільні	4	2
Загалом	199	100

Із кількісними показниками запитів від фізичних та юридичних осіб, можна ознайомитись у Таблиці 3.

Таблиця 3.

Адресанти	Кількість	Відсоток
Фізичні особи:	120	60,3
Діти, племінники	12	
Дружини	–	
Онуки	31	
Правнуки	39	
Праправнуки	6	
Краєзнавці, пошуковці	3	
Невідомий ступінь зв'язків	29	
Юридичні особи:	79	39,7
РТЦК та СП	1	
Адміністрація селищної ради	1	
Державний інститут Пілецького (Польща)	19	
Посольство Республіки Казахстан в Україні	1	
Пошукова організація	57	
Загалом	199	100

2.2. Географія запитів

Найбільше звернень, як і в попередні роки, надійшло від жителів України (див. Таблицю 4). Демографічний аналіз запитів від українців за територією проживання (область) не проводився через бойові дії та значну міграцію населення зі своїх міст і сіл. Із тієї самої причини, а також через незначний загальний обсяг звернень окремо не проводилася систематизація запитів за двома напрямками: від жителів пострадянських держав та громадян інших країн.

Порівняно з минулими роками, у 2023 р. можна виділити зростання кількості запитів із Польщі, що не пов'язано з переміщенням туди українських біженців. Звернення від Державного інституту Пілецького (м. Варшава) стосувалися не стільки військовослужбовців, скільки цивільних громадян України. Співробітники Інституту звернулись із проханням «надати архівні довідки щодо осіб, які допомагали польським громадянам у роки Другої світової війни» [6]. На жаль, повноцінної відповіді на таке запитання співробітники відділу дати не можуть, бо в Музеї, як не раз було зазначено, зберігаються документи стосовно загиблих

воїнів, призваних до Червоної армії з території України, а також списки (не в повному обсязі) похованих воїнів періоду Другої світової війни.

Таблиця 4.

Країна, з якої надійшов запит	Кількість
Україна	148
Польща	19
Німеччина	1
Ізраїль	1
Казахстан	1
Білорусь	1
Невідомо	28
Загалом	199

2.3. Співпраця з державними та громадськими організаціями України й інших держав

Спектр установ, які звернулися із запитом до Музею в 2023 р., вкрай звужився, тож перелік цих організацій було об'єднано з переліком адресантів – фізичних осіб у Таблиці 3.

Одичність звернень від посольства чи військово-пошукової організації щодо встановлення доль воїнів Другої світової підтверджує пріоритетність у наші дні вирішення інших питань, та водночас демонструє наявність хоч і мінімальної, але сталої зацікавленості в пошуку інформації про полеглих військовослужбовців.

Так, на початку квітня 2023 р. на території Гомельської області (Білорусь) місцеві пошуковці виявили останки вісьмох бійців, загиблих на початку німецько-радянської війни – в липні 1941 р. Серед них наш земляк Іларіон Потій, 1906 р. н. Його ідентифікували завдяки збереженому запису в солдатському медальйоні (званому в народі «смертник»), на якому олівцем було зазначено військкомат, який мобілізував воїна (Талалаївський РВК Сумської області), а також ім'я та адресу проживання дружини: Ганна Костянтинівна, с. Слобідка Талалаївського району Сумської області [7].

У традиції нашого народу є неписане правило: для упокоєння душі й гідного поховання полеглого на церемонії прощання має бути бодай один кровний родич, навіть найвіддаленіший – по лінії троюрідних дідусів, – тож музейники вирішили знайти відомості про нині живих родичів полеглого воїна.

Згідно з наявними в Музеї документами Талалаївського РВК, а також матеріалами Державного архіву Сумської області й загальнодоступними Інтернет-

ресурсами, Іларіон Андрійович народився 25 березня 1906 р. в с. Гаврилівка Роменського повіту в родині козаків Андрія Омеляновича й Наталії Тихонівни Потіїв. У цьому населеному пункті, який від 1931 р. до 2016 р. мав назву Гришине (Талалаївський район), мешкало багато родичів із тим самим прізвищем. Співробітники Музею з'ясували, що від 1904 р. до 1907 р. в селі народилося щонайменше 19 двоюрідних і троюрідних братів та сестер Іларіона, більшість із яких через кілька десятиріч років також були мобілізовані Талалаївським РВК на фронті Другої світової війни, а їхні імена записані в «похоронки» та Іменні списки зниклих безвісти військовослужбовців як імена адресатів і полеглих... Серед документів про загибель із Талалаївського РВК ми знайшли відомості про більш ніж 15 воїнів на прізвище Потій, які майже всі були зараховані зниклими безвісти.

Ще до початку німецько-радянської війни Іларіон Андрійович із дружиною оселився в іншому місці Талалаївського району – с. Слобідка. Сам район у той період входив до Сумської, а пізніше був розділений і включений частково до складу Чернігівської області. Згаданий населений пункт опинився в Чернігівській області, а с. Гришине (Гаврилівка) – в Сумській. Як наслідок – інформація про призваних Талалаївським РВК розпорошилася між різними військовими установами. Крім того, неможливо було з'ясувати, чи отримала дружина Іларіона Андрійовича відомості про зарахування чоловіка зниклим безвісти в грудні 1943 р., бо дані про інформування родичів не збереглися. Отже, пошук виходив поза межі одного військкомату і впиравсь у відсутність матеріалів повоєнного часу в музейному фонді.

На щастя, ця історія мала позитивне завершення: завдяки спільним діям пошуковців і небайдужих громадян було знайдено доньку полеглого воїна Лідію, яка нині живе у м. Суми.

3. Напрями пошукової роботи у 2023 р.

Пошук інформації, який музейники проводять на запити, потребує опрацювання певних архівних джерел та відповідної методики документального аналізу. Усі документи, за якими відбувався облік утрат військовослужбовців і завдяки яким нині відповідно надається інформація про долю воїнів, можна поділити на два види: «первинні» (донесення про безповоротні втрати військових частин, документи госпіталів та медсанбатів, документи щодо військовополонених); «вторинні» (іменні повідомлення, які надходили від військових частин до місцевих військкоматів для інформування родин полеглих солдатів та офіцерів, алфавітні книги обліку загиблих, іменні списки зниклих безвісти тощо). Первинні джерела зберігаються в архівах ворожої для України держави – Росії: у ЦАМО РФ, РДВА, Архіві військово-медичних документів тощо.

Вторинні архівні джерела нині зберігаються в Національному музеї історії України у Другій світовій війні, становлячи основу вітчизняного Документального

фонду з обліку людських військових утрат. Фонд щороку поповнюється й на сьогодні налічує 10 174 архівні справи, які містять близько 3 млн персональних документів стосовно загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військоматами України, а також відомості про військові поховання на її території. Велика частина документів, які стосуються подій Другої світової війни, зберігається в державних архівах і музеях України та Росії, але значна частка такої інформації міститься в установах інших країн – колишніх учасників війни – Німеччини, Польщі, Норвегії та ін.

І «первинний», і «вторинний» пласти документів є важливими для проведення пошуку. Проте, враховуючи неприпустимість будь-якої комунікації з російськими установами, пошуковці Музею використовують у своїй роботі лише маленький відсоток усієї можливої інформації про полеглих воїнів-українців, яка розміщена на загальнодоступних сайтах у мережі Інтернет.

3.1. Надання будь-якої інформації

Обсяг звернень із формулюванням «допоможіть знайти будь-яку інформацію» становить найбільшу частину запитів. «Мені дуже потрібно дізнатися будь-яку інформацію про прадіда – Павла Павловича Чеха, тому що моя бабуся (його дочка) все життя про це мріє, вона ніколи не бачила свого батька...» – написала у зверненні запитувачка [8]. На жаль, співробітники не завжди можуть провести повноцінний пошук за наявними документами стосовно обліку втрат, бо від початку Другої світової війни сама система реєстрації та сповіщення військових людських утрат не була організована належним чином. Це призвело до браку величезного обсягу відомостей про долі призваних на фронт бійців. Через відсутність у Музеї значної частини документів про людські втрати українських воїнів під час Другої світової війни науковцям доводиться надавати негативні відповіді на кшталт: «...на Ваш запит документів про розшукуваного, на жаль, не знайдено». Листи з таким формулюванням – це близько 20 % загального обсягу.

До пункту «Надання будь-якої інформації» можна віднести й запити генеалогічного характеру, бо ж їх автори цікавляться «будь-якими відомостями» про родичів для дослідження сімейної генеалогії.

Скажімо, до музейників звернувся військовий, який вивчає власний родовід і якому не вистачає відомостей про дідусів-прадідусів та бабусь-прабабусь: інформація про них загубилась у 1940–1950-х рр. В анкеті про розшукуваного запитувач зазначив: прадід – Самобатченко Іван Якимович, уродженець Дніпропетровської області, ім'я та прізвище дружини – невідоме, родичі стверджують, що був документ, відповідно до якого він вважається «зниклим безвісти», у Книзі Пам'яті України є дані, що він похований на території Ленінградської області. Необхідна будь-яка інформація для сімейного архіву [9].

Пошук за цим запитом продемонстрував наявність величезної кількості помилок, яких припускалися під час складання документів з обліку загиблих,

а також потребу ретельного зіставлення всіх знайдених даних про долю воїнів. Нижче надаємо текст відповіді за цим зверненням:

«На ваш запит співробітники Музею провели пошук інформації серед наявних на зберіганні документів Криничанського РВК Дніпропетровської області, "Книг Пам'яті України. Дніпропетровська область", за даними з відкритих електронних ресурсів у мережі Інтернет і встановили таке.

Червоноармієць Самобатченко Іван Якимович, 1910 р. н., уродженець с. Грушівка Криничанського району Дніпропетровської області, був мобілізований до лав Червоної армії в 1941 р. Воював у складі 3-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 9-ї армії (з 20.11.1941 р. – 12-ї армії) Південного фронту. Брав участь в оборонних боях на території Запорізької області, зокрема м. Мелітополь, Донецької області – на маріупольському напрямку, Луганської області – на лисичанському напрямку та в подальших боях. Отримав поранення й був направлений на лікування до евакогоспіталю № 1517, який дислокувався в м. Ачинськ Красноярського краю. (У списках евакогоспіталю прізвище Вашого прадіда зазначено з помилками – "Силабаченко Іван Акимович"). Виписаний з медичного закладу 13 квітня 1942 р. Вдруге мобілізований на фронт Ачинським РВК. Подальшу службу проходив у складі 171-го стрілецького полку 182-ї стрілецької дивізії 11-ї армії (з 06.06.1942 р. – 27-ї армії) Північно-Західного фронту. Загинув 31 серпня 1942 р. Первинне місце поховання – 1,5 км на північний захід від с. Загоска Староруського району Ленінградської області. (В Іменному списку безповоротних втрат 182-ї сд прізвище та по батькові розшукуваного також зазначено із помилками – "Силубаченко Іван Яковлевич". Роздруківку документа 1942 р. з електронного ресурсу надсилаємо). Сповідання про загибель воїна виписали (знов із помилкою – на "Симобаченко Івана Якимовича") на адресу Криничанського РВК, проте відправити його не змогли, оскільки на той час усі населені пункти Криничанського району перебували під окупацією (цю територію звільнили в жовтні – листопаді 1943 р.). Тому документ про смерть Івана Якимовича було направлено з військової частини до Центрального бюро обліку втрат Главупраформу ЧА (м. Москва), де він і залишився (роздруківку сповідання з електронного ресурсу надсилаємо).

До кінця війни ця установа декілька разів реорганізовувалася і перепідпорядковувалася, наслідком чого стали великі недоліки в обліку та розшуку загиблих і відповідно сповіданні родичів про долі військовослужбовців. Починаючи з 1946 р., на виконання директиви Головного штабу Сухопутних військ № 754524с та з метою впорядкування питання виплати пенсій сім'ям загиблих бійців, які були призвані до лав Червоної армії, але подальша доля яких лишилася нез'ясованою, було розпочато новий етап узяття на облік загиблих. Працівники військкоматів проводили опитування родин, збирали письмові докази участі розшукуваних бійців у війні (свідoctва однополчан, довідки про призов, листи з фронту тощо). Зібрані матеріали направлялися до Головного управління з обліку втрат

рядового та сержантського складу Радянської армії (м. Москва), де після додаткової перевірки (за списками засуджених, полонених та ін.) воїни ставилися на облік як "зниклі безвісти" й заносилися до Іменних списків безповоротних втрат Радянської армії. Це давало родинам право на отримання пенсій. Саме в цей період – у 1947 р. – родичі І.Я. Самобатченка отримали документ, згідно із яким Іван Якимович був зарахований "зниклим безвісти" з умовною датою – квітень 1944 р. Цей документ лише підтверджував участь і загибель бійця на війні та надавав право на фінансову допомогу сім'ї від держави (роздруківку документа 1947 р. з електронного ресурсу надсилаємо).

Завдяки тому, що наприкінці 1980-х рр. розпочалася робота зі створення історико-меморіального видання "Книга Пам'яті України" по всіх областях країни, було відкрито величезний обсяг невідомої до цього інформації про долі бійців. Джерельною базою цього проекту стали матеріали архівів, відділів соціального забезпечення, музеїв, міських та сільських рад з усієї території колишнього СРСР, у яких зберігалися будь-які відомості про учасників Другої світової війни. Засекречені раніше відомості зіставлялися з наявними у військоматах даними про бійця, які за потреби виправлялися перед внесенням до Книги Пам'яті. Саме цим можна пояснити наявність у Книзі Пам'яті України (Дніпропетровська область) відомостей про реальну долю Вашого прадіда (копію сторінки надсилаємо).

Незважаючи на значну кількість помилок у написанні прізвища Вашого родича, ми можемо стверджувати, що в усіх названих документах мова йде про одну й ту саму людину – Самобатченка Івана Якимовича, оскільки в них зазначені одні й ті самі ПІБ та місце проживання дружини воїна – Самобатченко (Стешенко) Євдокії Романівни, яка мешкала на х. Грушівка (радгосп № 11) Василівської с/р Криничанського району Дніпропетровської області. Підстава: Алфавітна книга обліку виданих сповіщень // Фонди НМІУДСВ. – Криничанський РВК. – Спр. 2. – Арк. 77. – № п/п 53; Іменний список безповоротних втрат // Фонди НМІУДСВ. – Криничанський РВК. – Спр. 19. – Арк. 13; інформація з відкритих електронних ресурсів про учасників Другої світової війни.

Також повідомляємо, що в сучасних списках військового поховання с. Загоска Старорусського району Ленінградської області (нині – Парфінського району Новгородської області), куди були перенесені з навколишніх територій окремо розташовані могили загиблих бійців, прізвища І.Я. Самобатченка немає. Проте в цих списках зазначені імена однополчан Вашого прадіда (далі мовою джерела: "Власенко Андрей Кузьмич, Оленев Александр Михайлович, Пласков Иван Семёнович, Соловьёв Алексей Степанович, Медведев Николай Гаврилович и др."), які загинули в той самий день (31.08.1942 р.) й були поховані разом із Іваном Якимовичем в одній братській могилі. Тому можемо стверджувати, що його останки також покоються у військовому похованні названого населеного пункту, хоча до списку захоронених прізвище І.Я. Самобатченка, на

жаль, не внесене (роздруковку облікової картки військового поховання з електронного ресурсу надсилаємо)».

Варто зазначити, що серед листів цієї категорії більшість стосується тих, кого досі зараховують до «зниклих безвісти». Але заявники часто вважають, що з розсекреченням після Другої світової війни матеріалів про тогочасні людські втрати можна легко отримати повноцінну інформацію про родича, який загинув 70–80 років тому. Тож доволі поширеним є формулювання в заяві про пошук, особливо тих, хто зарахований зниклим безвісти, на кшталт: «Я шукаю інформацію про мого прадіда ... (прізвище, ім'я, по батькові не вказуємо. – Авт.). Мета пошуку – знайти дані про те куди він зник та де похований...» або «...прошу надати копію "Облікової карти", копію військового квитка, засвідчену копію документа про загибель, а також наявні відомості про полеглого з Документального фонду, Книги Пам'яті та інших мартирологів і баз даних (особливо цікавлять наявні у справі фото та характеристики)...» [10; 11]. Жодним чином не ображаючись на заявників, які просто не обізнані з усіма проблемами обліку загиблих і тонкощами пошукової роботи, музейники надають відповіді з поясненням та шаблонним описом обстановки часів війни: «Важке становище на фронтах, криваві бої, відступ, оточення військ Червоної армії унеможлилювали точне, якісне і своєчасне ведення персонального обліку загиблих. Як наслідок – долі багатьох бійців залишилися невідомими. Узяття їх на облік проводилося після війни, від 1946 р., на виконання директиви Головного штабу Сухопутних військ № 754524с та з метою встановлення порядку виплати пенсій сім'ям загиблих бійців, які були призвані до лав Червоної армії, але дальша доля яких лишилася нез'ясованою.

Установити бойовий шлях та місце загибелі «зниклого безвісти» практично неможливо. Дата «зникнення» вказувалась умовно – способом додавання трьох або шести місяців до дати вигнання нацистів із території, де проживала родина бійця. Але документ про загибель із формулюванням «зник безвісти» є офіційним доказом участі й загибелі військовослужбовця в німецько-радянській війні».

3.2. З'ясування обставин загибелі, встановлення місця загибелі або місця поховання воїна

Питання цього сегмента запитів – серед найчастіших. У 2023 р. кількість звернень із метою пошуку або підтвердження місця поховання загиблих бійців становить 22,1 % всіх запитів. Опрацювання кожного окремого запиту потребує індивідуального підходу й застосування різних методів пошуку.

3.2.1. Метод «пошуку за однополчанами»

Для опису алгоритму цього методу потрібно згадати наказ № 133 від 12 липня 1944 р. командира 344-го гвардійського стрілецького полку 119-ї гвардійської стрілецької дивізії, згідно з яким: «...на могилах, у яких поховано понад

10 осіб, вказувати лише прізвища 4–5 із них, додаючи слова «та інші» [12]. Саме такі й подібні вказівки командирів військових частин періоду війни та повоєнного часу призвели до величезних проблем у встановленні місця упокоєння бійців. Від початку своєї діяльності співробітники Музею намагаються відновити справедливість і повернути з небуття імена загиблих, які невинно підпали під формулювання «та інші», адже всі вони мають право бути названі поіменно й гідні того, щоб їм уклонилися нащадки.

Порівняльний аналіз даних про «відомих» та «невдомих» полеглих військових з однієї частини і є методом пошукової діяльності, адже доволі часто саме документи «відомих» стають підставою для підтвердження місця поховання інших. Одним із прикладів дослідження за таким методом став пошук на запит про місце поховання Івана Яковича Тимченка [13]. Запитувачу було дано таку відповідь:

«На запит щодо встановлення місця поховання Вашого прадіда повідомляємо, що згідно з документом, який зберігається в Документальному фонді нашого Музею, Тимченко Іван Якович, 1907 р. н., уродженець с. Семенівка Березанського району Київської області, рядовий 969-го стрілецького полку 273-ї стрілецької дивізії, загинув 22.06.1944 р. й був похований на хуторі Ємельянув, південно-східна околиця, квадр. 36–58 Луцького району Волинської області (так у документі).

Нині цього поховання немає, оскільки від 1950-х рр. по всій території України й колишнього Радянського Союзу проводилися перепоховання з одиночних та окремо розташованих могил (із лісів, полів, височин тощо) до єдиного братського поховання в найближчому населеному пункті.

Співробітники Музею переглянули всі наявні на зберіганні документи про поховання на території Луцького району, проте, на жаль, прізвища Вашого родича не знайшли. Разом із тим у списках воїнів, похованих у братській могилі в смт Торчин Луцького району Волинської області, значаться однополчани Вашого прадіда, які, згідно з донесенням № 42438 від 08.07.1944 р. про втрати бійців 969 сп 273 сд (за даними відкритих Інтернет-джерел), загинули в період від 19.06.1944 р. до 27.06.1944 р. й були поховані всі разом в одному місці, зокрема (далі – мовою документа): "Ашихмин А.М. (помилково записаний як Ашихмек А.М.), Горбач К.П., Игнатенко А.П. (ініціали помилково записані як Л.П.), Котвицкий Ф.Д. (ініціали помилково записані як Р.Д.)".

Враховуючи, що час і погодні умови могли пошкодити написи на братській могилі, створеній під час бойових дій, а також знаючи, що персональний облік загиблих у Другій світовій війні в СРСР був украй недосконалим і, на жаль, не всі прізвища загиблих вносилися до списків під час перепоховання, можна припустити, що останки Тимченка Івана Яковича покояться разом із останками його однополчан у братській могилі смт Торчин, але його прізвище на меморіальній дошці відсутнє».

Як видно з тексту відповіді, у списках похованих, створених уже після війни, є багато неточностей і прикрих помилок, через які важко віднайти істину. Прикладом цього може стати пошук місця поховання за дослідженням населеного пункту або...

3.2.2 Метод «пошуку за військовими та географічними об'єктами чи картами»

Авторка запиту написала: «Мій дідусь – Євтихій Матусевич – зі слів односельчан, загинув в останні дні війни, на початку травня 1945 року, в районі м. Берлін. Похований на цвинтарі м. Берлін (Німеччина). Встановіть точне місце його поховання» [14].

Під час пошукової роботи співробітники знайшли багато документів, де йшлося про загиблих воїнів на прізвище Матусевич, але завдяки тому, що в запиті було зазначено ім'я дружини загиблого – Наталія – вдалося швидко відшукати документ про смерть Євтихія Матусевича у Всеукраїнській базі загиблих (ВБЗ) на музейному порталі «Мартиролог».

У сповіщенні про загибель на Євтихія Уляновича Матусевича, 1911 р. н., існували розбіжності із заявленими в запиті відомостями. Скажімо, було зазначено, що військовослужбовець загинув 25 квітня, а не на початку травня 1945 р. Відмінності можна пояснити тим, що односельці, які передавали запитувачці інформацію про її дідуся, не маючи конкретного документа на руках, запам'ятали тільки період – «в останні дні війни». 20-ті числа квітня 1945 р. – це теж «останні дні» війни, але згодом дата могла трансформуватись у «більш прийнятну» – початок травня. Крім того, документ про загибель Євтихія Матусевича був виписаний саме наприкінці травня 1945 р., з військової частини до військкомату він надійшов на початку червня, а до родини ще пізніше. Тому припускаємо, що ключовим моментом у спогадах односельців щодо дати загибелі було: «наприкінці війни, в її останні дні».

Принагідно науковці перевірили інформацію про військовослужбовців на прізвище Матусевич (Матусевич), загиблих на початку травня 1945 р., але ні цілковитих, ні часткових збігів не знайшли.

У «похоронці» було вказано також, що воїн загинув на території Австрії й первинно його поховано в братській могилі на південно-східному боці «висоти 928» на північний захід від «с. Ветцейберг».

Невідповідність щодо місця загибелі й поховання між спогадами односельців та «похоронкою» пояснюється тим, що обидві території німецькомовні, тож цілком природно, що в багатьох людей Берлін і Австрія асоціювалися з одним народом – німцями. Не дивно, що з часом інформація про місце поховання на «німецькій землі» могла трансформуватись у впевненість, що йдеться про німецьке місто, де завершилась війна, тобто м. Берлін.

Додатково проведений пошук щодо похованих у м. Берлін Матусевичів виявив єдиний збіг за прізвищем, але той військовослужбовець мав ім'я Йосип і помер у полоні.

Після такого дослідження здавалося, що пошук завершено, адже в спо-віщенні було зазначене точне місце поховання – «на південно-східному боці висоти 928, на північний захід від с. Ветцейберг (Австрія)». Але в цьому населеному пункті, назва якого зазначена з помилками, військового поховання часів Другої світової війни не виявилось...

Розпочався новий пошук – за даними однополчан Євтихія Матусевича. Із донесення військової частини (1127-й стрілецький полк, 337-ма стрілецька дивізія), в якій служив Євтихій Улянович, стало відомо, що на «висоті 928», на двох її схилах, у братських могилах були поховані бійці, загиблі 23–26 квітня 1945 р. Більшість із них були призвані з території України, тож перевірити їхні дані за документами, що зберігаються в Музеї, не виявилось складним.

Проаналізувавши інформацію про військовослужбовців, які загинули того самого дня, що і Євтихій Матусевич (25 квітня 1945 р.) й первинно були поховані в одній братській могилі, музейники з'ясували, що із 15 воїнів 9 значаться у списку братського поховання с-ща Нойзафенау (нім. Neusafenau), на 2 км південніше м. Гартберг, федеральна земля Штирія (нім. Hartberg, Steiermark). Решта 6 воїнів через незрозумілі причини нині фігурують у списках інших військових поховань, віддалених одне від одного іноді на десятки кілометрів. Крім того, четверо з них записані як військовополонені, які померли раніше ніж 25 квітня 1945 р., серед таких опинився і Євтихій Матусевич.

Після війни по всій території Австрії, як і в інших країнах, де відбувалися бойові дії, могили переносили на спеціально виділені місця біля міст і містечок або цвинтарі, що вже існували в населених пунктах. Але повірити, що під час цього складного й відповідального процесу єдине військово поховання розділили на частини й відправили в різні куточки країни, неможливо!

Музейники припустили, що під час укладання післявоєнних списків військових поховань було зроблено помилку. Але в якому документі й коли? Зрештою її пощастило знайти.

Річ у тім, що у 2005 р. на підставі низки архівних першоджерел (документи з військових частин, які воювали на території Австрії, первинні списки похованих у цій країні, а також матеріали про військовополонених, які померли в нацистських таборах на території в Австрії) австрійський історик Петер Сікль створив меморіальне видання у двох книгах (назва мовою видання) «Советские граждане, погибшие в Австрии в годы Второй мировой войны, и места их захоронения. Книга Памяти», «Советские могилы Второй мировой войны в Австрии». Ці томи містять інформацію про майже 60 тис. бійців, похованих в австрійській землі, серед яких багато українців.

Відомо, що в багатьох – навіть масштабних – виданнях трапляються помилки. Аналізуючи записи в цій Книзі Пам'яті (мова лише про пошук однополчан Євтихія Матусевича), науковці звернули увагу на те, що особові дані деяких розшукуваних нами воїнів (зокрема, і його) записані під іншим прізвищем

(у нашому випадку – «П. Матусов»), при цьому джерелом інформації зазначено документ, у якому йдеться про Євтихія Матусевича. Під час опрацювання згадуваної Книги Пам'яті було знайдено кілька схожих невідповідностей, але це меморіальне видання все одно залишається важливим джерелом інформації та вагомим внеском у справу увічнення імен загиблих військовослужбовців з України.

Враховуючи всі деталі дослідження і спираючись на архівні матеріали, науковці Музею дійшли висновку, що Євтихій Матусевич, 1911 р. н., призваний на фронт Теплицьким РВК Вінницької області, ефрейтор 1127-го стрілецького полку 377-ї стрілецької дивізії, загинув 25 квітня 1945 р. й нині покоїться з однополчанами в братський могилі с-ща Нойзафенау (нині – частина м. Гартберг, федеральна земля Штирія), але в списках цього поховання його прізвище, на жаль, не значиться.

Таким чином, укотре розв'язавши задачу із багатьма невідомими, пошуковці Музею дали відповідь з детальним поясненням запитувачці.

3.2.3. Метод пошуку за даними родичів

Часто на допомогу пошуковцям приходять «додаткова» інформація про членів родини військовослужбовця, наприклад місце проживання (якщо воно не збігається з місцем народження або призову воїна) або просто ім'я дружини. Скажімо, у зверненні до музейників запитувачка вказала всі необхідні дані для пошуку відомостей про долю Трохима Шевченка, 1907 р. н., який, згідно з даними Книги Пам'яті України (Дніпропетровська область), потрапив у полон. Вона також зазначила ім'я та по батькові дружини розшукуваного: Пелагея Іванівна [15].

Проте перегляд матеріалів районного військкомату, який мобілізував Трохима Івановича, не дав результату, бо серед його документів жодних відомостей про розшукуваного не було. Відсутність будь-якої згадки про воїна можна пояснити саме тим, що його у свій час зарахували військовополоненим, а тоді це було рівнозначно статусу зрадника. Матеріали про бранців у воєнні й перші повоєнні роки одразу відправляли до Управління з обліку людських втрат (м. Москва), у військкоматі в найкращому разі залишалася тільки позначка в Алфавітній книзі обліку виданих сповіщень – на кшталт: «Надати УСНО інформацію дружині, документ про загибель НЕ ВИДАВАТИ». Але в цьому випадку й позначки такої не було.

Єдиним джерелом даних залишалася Книга Пам'яті України (Дніпропетровська область), інформацію до якої було внесено в 1990-х рр., коли ставлення до військовополонених суттєво змінилося.

Були проведені додаткові пошуки документів про бранців на загальнодоступних сайтах із метою виявити картку полоненого часів німецько-радянської війни, в яку німецькі військовики вносили свого часу максимум інформації про особу. Пошуковцям пощастило: знайдена облікова картка полоненого

Трохима Шевченка дала відповідь. У результаті співробітники Музею написали запитувачці: «На жаль, ми не можемо довести, чи стосується зазначена в Книзі Пам'яті України інформація про військовополоненого Шевченка Трохима Івановича саме Вашого родича, оскільки в даному джерелі немає даних про дату й місце його народження. Разом із тим указане Вами ім'я та по батькові дружини розшукуваного – Пелагея Іванівна – збігається з іменем дружини військовополоненого – Palaschka, – яке зазначене в його обліковій картці. Це дає підстави припустити, що зазначений документ стосується розшукуваного Вами родича». Запитувачці також порекомендували для дальшого пошуку звернутися до Об'єднання «Саксонські меморіали в пам'ять про жертви політичного терору» (Німеччина), де зберігаються документи про колишніх бранців, загиблих у нацистських таборах.

4. Програми пошуково-дослідницької діяльності

Від початку створення науково-дослідного відділу з обліку людських утрат та збереження історичної пам'яті про війну в Музеї було розроблено кілька програм пошуково-дослідницької діяльності, зокрема: «Родина шукає солдата», «Братська могила» тощо.

За програмою «Родина шукає солдата» здійснюється пошук на запити від рідних загиблого. На відміну від попередніх років, найбільше листів надійшло від правників колишніх воїнів. У 2023 р. виявлено інформацію про долю 107 військовослужбовців, про яких родини раніше нічого не знали.

Один із пріоритетних напрямів дослідницької діяльності Музею – проект «Братська могила», завданням якого є встановлення та підтвердження місця поховання воїна. У межах цієї ініціативи у 2023 р. було увічнено імена 84 бійців, загиблих у 1939–1945 рр., і встановлено адреси поховання 22 осіб. Невелика, як на перший погляд, кількість ідентифікованих місць вічного спочинку давно полеглих військових ховає за собою тривалу та копітку роботу пошуковців і в сучасних реаліях додає нового змісту відомому виразу: «Війна завершена лише тоді, коли похований останній солдат».

Є і зворотний бік недосконалості того обліку людських утрат та військових захоронень, який відбувався в минулому, – ситуація, коли воїн давно вже спочиває в конкретному місці, а родичі не мають про це інформації й надалі шукають місце його спочинку десятиріччями.

«Розшукую могилу батька своєї бабусі, який загинув у Другій світовій війні. Зелінський Богдан Максимович. У 1986 р. його пошуками займалася донька. Тепер шукаю я – онука», – з такими словами звернулася до музейників запитувачка [16].

Авторка листа розповіла також, що раніше її родина писала до Служби розшуку Червоного Хреста, звідки надійшла відповідь про наявність відомостей щодо місця поховання воїна зі схожими особовими даними. Для остаточного

підтвердження того, що вказана інформація стосується саме родича запитувачів, необхідно було надіслати документ про рік народження загиблого чи будь-які інші додаткові факти про нього.

У Документальному фонді з обліку людських військових утрат співробітники знайшли сповіщення про загибель бійця Війська Польського Зелінського Богдана Максимовича, який поліг 27 квітня 1945 р. й був похований у с. Могольц, район Ротенбург (Німеччина). У документі не було записів про рік народження воїна, проте дані про військову частину, в якій він служив, і місце первісного захоронення збігалися з відомостями Червоного Хреста. Водночас було незрозуміло, чому Служба розшуку ЧХ зазначила місцем його поховання м. Згожеlecь (Польща).

Почавши шукати зазначений у сповіщенні населений пункт, ми з'ясували, що маленьке поселення Могольц (нім. Moholz) стало частиною німецького м. Ніскі (нім. Niesky), що неподалік кордону з Польщею. Але як потрапила до Польщі могила бійця?

Пошуковцям Музею відомо, що в повоєнні роки відбувалися масові перезахоронення загиблих військових з одиночних та окремо розміщених могил до спільних братських поховань у найближчому населеному пункті.

Дослідивши, що воїн служив у 2-й армії Війська Польського, музейники взялися за пошук пов'язаних із цим угрупованням меморіальних місць. Почали з м. Згожеlecь (пол. Zgorzelec), про яке повідомила Служба розшуку ЧХ в листі до родичів Богдана Зелінського.

З'ясувалося, що в 1946–1947 рр. відповідно до наказу головнокомандувача Війська Польського генерал-лейтенанта Міхала Ролі-Жимерського від 16 червня 1945 р. останки солдатів 1-ї та 2-ї армій Війська Польського, полеглих при переправі через р. Одер та Ниса-Лужицька й загиблих у Берлінській операції, які залишалися на території Німеччини, були ексгумовані й перепоховані на спеціально створених кладовищах у Польщі: у м. Згожеlecь (нині – Нижньосілезьке воєводство) – останки вояків 2-ї армії, у с. Секерки та м. Щецин (нині – Західнопоморське воєводство) – 1-ї армії.

На військовому цвинтарі м. Згожеlecь покояться 3420 полеглих воїнів 2-ї армії Війська Польського, серед яких було багато уродженців українських міст і сіл. Їхні поховання перебувають під охороною та опікою польської державної адміністрації. У 1978 р. на території цвинтаря було встановлено пам'ятник – скульптурне зображення орла, що мирно сидить на прикордонному стовпі, – як символ охоронця спокою полеглих.

Тепер стали зрозумілі не тільки обставини поховання розшукуваного бійця саме в Польщі, а й справжнє ставлення польського уряду до увічнення пам'яті воїнів своєї армії.

На відміну від цивілізованих народів – українців, поляків та жителів більшості країн світу, – нинішнє керівництво армії Росії, яке й надалі знищує власну

армію на території України, ставиться до російських військових як до цифр статистики, змушуючи їх гинути за божевільні бажання тиранів і залишаючи гнити в чужій землі забутими та зганьбленими.

Музей пишається тим, що стоїть на захисті збереження пам'яті про воїнів різних часів, які віддали своє життя за свободу та незалежність України, адже ставлення сучасників до прабатьків є прототипом майбутнього ставлення нащадків до сучасників. Матеріали унікального музейного Документального фонду проходять реставрацію та оцифрування і стають важливим джерелом інформації про долі багатьох бійців минулої війни. Це своєю чергою допомагає нашим предкам «завершити й повернутися» з тієї війни, навіть через 80 років...

Джерела та література:

1. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – Науково-дослідний відділ з питань військових утрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ). – Лист-запит № 154/2023 р.
2. Пшенична Тетяна. Аналіз науково-дослідної роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2017 р. / Тетяна Пшенична // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2018. – № 1 (19). – С. 114–129 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/09.04.2018/pdf/VIM_19_2018-114-129.pdf. – Назва з екрана.
3. Філатова Наталя, Нестерук Лариса. Аналіз науково-дослідної роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2019 р. / Наталя Філатова, Лариса Нестерук // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – № 1 (27). – С. 210–223 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-210-223.pdf. – Назва з екрана.
4. Філатова Наталя, Коніна Віта. Інформаційно-аналітична довідка з установа доль полеглих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2021 р. / Наталя Філатова, Віта Коніна // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2022. – № 1–2 (34–35). – С. 125–137 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/28.09.2022/pdf/125-137.pdf. – Назва з екрана.
5. Книга реєстрації запитів про пошук, що надійшли до Музею в 2023 р.
6. НМІУДСВ. – НДВ. – Листи-запити № 20–38, 51/2023 р.
7. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 55/2023 р.
8. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 19/2023 р.
9. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 188/2023 р.
10. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 42/2023 р.
11. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 50/2023 р.
12. НМІУДСВ. – НДВ. – Музейне дос'є. – 119 зв сд.
13. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 39/2023 р.
14. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 95/2023 р.
15. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 83/2023 р.
16. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 40/2023 р.

**ANALYSIS OF THE SEARCH AND RESEARCH WORK
OF THE WAR MUSEUM, CONDUCTED IN RESPONSE
TO REQUESTS TO ESTABLISH THE FATES OF FALLEN
UKRAINIAN COMBATANTS OF THE SECOND WORLD
WAR IN 2023**

The results of search and research activities to determine the fates of fallen service members military personnel – participants of the Second World War – and the discovery of documents about their death in 2023 were summarized. The research work of the museum's scientists has analyzed, and the question of the necessity of such activity for modern society was highlighted. The directions and methods of search work, which are used during the investigation of the fates of the fallen soldiers and the discovery of documents about the death, as well as within the framework of the program of humanitarian and search activities carried out by the museum, has been considered.

Keywords: *historical memory, query letter, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.*